महात्मा-गाँधी-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः
संस्कृतविभागः
स्नातकोत्तर-द्वितीयसत्रात्मक-पाठ्यक्रमः
पाठ्यशीर्षकम्- पाण्डुलिपिविज्ञानम्
कूटसंख्या-SNKT 2005
अध्यापकः- डॉ. अनिलप्रतापगिरिः

पाण्डुलिपिविद्या

पाण्डुलिपिपरिचयः

1.पाण्डुलिपिविज्ञानस्य स्वरूपम्
2. पाण्डुलिपिविज्ञानस्य विषयक्षेत्रम्
3. उद्देश्यम्

पाण्डुलिपिप्रकाराः

1. ताडपत्रमातृका
2. भुर्जपत्रमातृका
3. कर्गजपत्रमातृका
4. साँचीपातमातृका
5. अन्यपत्रमातृका

पाण्डुलिपिविज्ञानस्य स्वरूपम्

अथ पाण्डुलिपि विज्ञानम्। अथ इत्युक्ते इतः पश्चात् पाण्डुलिपिविज्ञानस्य चर्चा क्रियते। पाण्डुलिपि-ग्रन्थानां विज्ञानम् एव पाण्डुलिपिविज्ञानम्। किं नाम पाण्डुलिपिः? पुराकालिक-हस्तलिखितग्रन्थः। अप्रकाशितहस्तलिखितग्रन्थानां परिष्कृतं परिमार्जितं सुसम्बद्धं च अध्ययनम् एव पाण्डुलिपिविज्ञानम्।

The word manuscript derived from the latin term i.e. Manuscriptum. It means “handwritten” corresponding to Sanskrit हस्तलिखितः।

पाण्डुलिपिविज्ञानस्य वैज्ञानिकमध्ययनम्

- पाण्डुलिपिग्रन्थानां सैद्धान्तिकमध्ययनम्
  - किम् ? → What?
  - कथम् ? → How ?
  - किमर्थम् ? → Why ?
- पाण्डुलिपिग्रन्थानाम् आनुप्रयोगिकमध्ययनम्
  - Learn to preserve
  - Preserve to learn

किम्? ➡ पाण्डुलिपिग्रन्थानां स्वरूपात्मकमध्ययनम्

⬇

1. कालः – पाण्डुलिपिग्रन्थानां कालनिर्णयः

2. **स्थानम्- पाण्डुलिपीनां रचनास्थान-निर्णयः प्राप्तिस्थाननिर्णयः वा**

3. **धर्मः – पाण्डुलिपिग्रन्थानां लिपिपरिचयः**
   - **पाण्डुलिपिग्रन्थानां भाषा परिचयः**
   - **पाण्डुलिपिग्रन्थानां विषयपरिचयः**
   - **पाण्डुलिपिग्रन्थानां सामग्रीपरिचयः**
   - **लेखक-परिचयः**
   - **वक्तुः परिचयः**
   - **पाण्डुलिपिग्रन्थानां प्रयोजनम्**

4. **सम्बन्धः- प्रतिपाण्डुलिपिग्रन्थं कालस्थानधर्मेषु सम्बन्ध-विचारः**

कथं? ➡ पाण्डुलिपिग्रन्थानाम् अध्ययनप्रविधयः?

1. पाण्डुलिपिग्रन्थानां पाठभेद-समीक्षात्मकं सम्पादनम्।
2. पाण्डुलिपिग्रन्थानां विषयगत-अध्ययनम्।
3. पाठसंशोधनम्।
4. पाण्डुलिपिग्रन्थानां विषयानुक्रमणिकायाः निर्माणम्।
5. पाण्डुलिपिग्रन्थविषयकतुलनात्मकम् अध्ययनम्।
6. पाण्डुलिपिग्रन्थानां डिजिटलीकरणम्।
7. पाण्डुलिपिग्रन्थानां सर्वेक्षणम्।
8. पाण्डुलिपिविषयक-शोधकार्यम्।
9. पाण्डुलिपिग्रन्थानां संरक्षण-संवर्धनोपाय-विषयकम् अध्ययनम्।
10. पाण्डुलिपिग्रन्थानां प्रकाशनम्।

किमर्थम्? ➡ पाण्डुलिपिविद्यायाःअध्ययनस्य प्रयोजनम्

1. भारतीय बौद्धिक परम्परायाः ज्ञानार्थम् ।
2. भारतीय बौद्धिकसम्प्रदायानाम् संरक्षणार्थम्।
3. भारतीय ज्ञान-विज्ञान-परम्परायाः विकासार्थम्।
4. भारतीय लिपिभाषयोर्मध्ये सम्बन्धनिर्णयार्थम्।
5. भारतीय भाषाविज्ञानार्थम्।
6. संस्कृत-पालि-प्राकृत-अपभ्रंशादि भाषासु रचित हस्तलिखितग्रन्थानां विज्ञानार्थम्।
7. भारतीय लेखनपरम्परायाः ज्ञानार्थम्।
8. पुरालिपिशास्त्रस्य विकासार्थम्।
9. पाण्डुलिपिग्रन्थानामुपरि ऐतिहासिक-सामाजिक-आर्थिक-राजनीतिक-धार्मिक-सामरिकादिदिशा शोधकार्यं कृत्वा तेषां समकालिककोपादेयत्वविचारार्थम्।
10. पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्राप्त्यर्थम्।

पाण्डुलिपिविज्ञानस्यानुप्रयोगिकध्ययनम्

LEARN TO PRESERVE

1.लिपीनां ज्ञानम्
2. लिपिविषयकभाषायाःज्ञानम्
3. समीक्षात्मकप्रविधीनां परिचयः
4. पाण्डुलिपिसंग्रहालयानां परिचयः
5. लिप्यन्तरीकरणस्य परिचयः
6.सम्पादनप्रविधेर्ज्ञानम्
7.मूलपाठनिर्णयकौशलविकासः

PRESERVE TO LEARN

1.पाण्डुलिपीनां डिजिटलीकरणम्
2. वातानुकूलगृहे संरक्षणम्
3. रासायनिक पदार्थानां विलेपीकरणम्
4. पाण्डुलिपिग्रन्थानां प्रकाशनम्
5. पाण्डुलिपिसंरक्षणकेन्द्रस्यनिर्माणम्

पाण्डुलिपिविज्ञानस्यानुप्रयोगिकध्ययनम

पाण्डुलिपिसंग्रहालयः किमर्थं वातानुकूलितं स्यात्?

काव्यात्मकमुदाहरणम् :

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमी-
रालेख्यानां सलिलकणिकादोषामुत्पाद्य सद्यः।
शङ्कास्पष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा जालमार्गै-
र्धूमोद्गाराऽनुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति॥–

उत्तरमेघः, ०८

पाण्डुलिपिविज्ञानस्य विषयक्षेत्रम्

पाण्डुलिपिविज्ञानम् (Manuscriptology) पुरालिपिशास्त्राधारितम्(Palaeography)।

पुरालिपिशास्त्रम् (Palaeography) प्राच्यलेखनपद्धतेः विज्ञानम्।

पुरालिपिशास्त्रम् अभिलेखलिपिविज्ञानाधारितम् (Epigraphy)।

अभिलेखविज्ञानम् शिलापट्टादिविषयकलेखनपद्धतेः विज्ञानम् ।

अभिलेखविज्ञानम् पुरातत्त्वशास्त्राधारितम् (Archelogy)।

पुरातत्त्वशास्त्रम् प्राच्यमानावानां संस्कृत्यादिविषयक शास्त्रम् ।

पुरातत्त्वशास्त्रम् (Archaeology) नृतत्त्वविज्ञानाधारितम्।

नृतत्त्वविज्ञानम् समाजविज्ञानस्य विषयः। यत्र प्राच्यमानावानां सामाजिकसम्बन्धस्य संस्कृतेश्च अध्ययनम् भवति। अतएव पाण्डुलिपिविज्ञानम् प्रकरणशास्त्रम्(Multidisciplinary Subject, related to Literature, Humanities, Social Science and Modern Sciences)

पाण्डुलिपिविद्यायाः उद्देश्यम्

1. Manuscripts have a link between past and present . Sanskrit was the medium of instruction for a long time, particularly higher education. Manuscriptology is must for reconstruction of Indian Intellectual Traditions.

2.Manuscripts are real the heritage, the source of knowing traditions. Traditions are base of knowledge and further development. "What does he know who does not know his own traditions". Therefore, Manuscriptology is must for the knowledge of our traditions.

3. Manuscriptology is must for the knowledge of manuscripts preservation technics, conservation tools, critical edition, textual criticism, textual emendation, textual study, digitization, manuscript cataloguing techniques, manuscripts library and so on.

पाण्डुलिपिप्रकाराः

↓

ताडपत्रात्मिका पाण्डुलिपिः

↓

1. प्रायः प्राचीनकाले दक्षिणभारते ग्रन्थलेखनाय ताडपत्रस्य प्रयोगः।

2. ताडपत्रम् द्विधा- तालपत्रं ताडपत्रं वा श्रीतालपत्रञ्च। तालपत्रम् पाण्डुवर्णीयम्, स्थूलात्मकञ्च। श्रीतालपत्रम् बृहद्कायात्मकं, तनुस्वरूपात्मकं, कपिशात्मकम् च।

3. लेखन्या तालपत्रे लेखनम्। सूचीद्वारा श्रीताले लेखनम्।

4. पाण्डुलिपि ग्रन्थलेखने ताडपत्रस्य प्रयोगः भुर्जपत्रात् अतिशयतरम् दरीदृश्यते।

भुर्जपत्रात्मिका पाण्डुलिपिः

1. प्रायः प्राचीनकाले उत्तरभारते हिमालयादिषु क्षेत्रे ग्रन्थलेखनाय भुर्जपत्रस्य प्रयोगः ।

2. भुर्जवृक्षस्य बल्कलमेव लेखनाय प्रयुक्तम्।

3. कश्मीरदेशतः सिक्किम पर्यन्तं भुर्जपत्रमातृकाः बहुलतया प्राप्यन्ते।

4. भुर्जपत्रेषु मसीयुक्तलेखन्या लेखनम् सम्पद्यते।

5. भुर्जवृक्षाःहिमालयक्षेत्रे प्राप्यन्ते।

कर्गजपत्रात्मिका पाण्डुलिपिः

1. इदानीं भारते कर्गजपत्रेषु एव मातृकाः दृश्यन्ते.
2. यद्यपि कर्गजपत्रस्य आविष्कारः चीनदेशीयः तसाई लूनः 105 A.D. तमे वर्षे कृतः। परन्तु Nearchos, the Admiral of Alexander' fleet (326 B.C.),who writes that Indians were manufacturing writing paper out of cotton by pounding it, is right, paper manufacturing was known to India long before invented it.
3. मुगलकाले कश्मीरदेशःकर्गजपत्रोत्पादनस्य कृते प्रसिद्धः ।
4. बिहारप्रान्तस्य प्राचीनविक्रमशिला कर्गजपत्रोत्पादनस्य कृते प्रसिद्धा ।
5. 6. प्राचीनतमा कर्गजपत्रात्मिका पाण्डुलिपिः पटनास्थ Khuda Baksh Oriental ग्रन्थालये संरक्षिता।

साँचीपातमातृका

1. अगुरुवृक्षस्य बल्कलेन लेखनपत्रस्य निर्माणम् ।
2. असम क्षेत्रे अत्यधिकं प्राप्यते ।
3. पूर्वोत्तरराज्ये पाण्डुलिपिलेखने अस्य प्रयोगः।
4. गुवाहाटीविश्वविद्यालयस्य ग्रन्थालये साँचीपत्रात्मिका-पाण्डुलिपयः संरक्षिताः।

Other Manuscripts Materials

Metals

- **Copper Manuscripts**
- **Gold Manuscripts**
- **Sliver Manuscripts**
- **Brass manuscripts**
- **Bronze Manuscripts**
- **Irion Manuscripts**
- **Tin Manuscripts**

Non-Metals

Stone for writing

Crystal for Writing

Leather for Writing

Ivory for Writing

Shells for Writing

Cotton Manuscript

Wood Manuscripts

References and recommended book readings

- 1.Murthy,Srimannarayana,Methodology in Ideological Research, Delhi:Bharatiya Vidya Prakashan,1990.
- 2. Murthy,R.S.Shivaganesh,Introduction to Manuscriptology,Sharada Publication House,Delhi-110035,1996.
- 3.Katre,S.M.(with P.K.Gode),Introduction to Indain Textual riticism,Poona:Deccan College,1954.
- 4. Thaker,Jayant P., Manuscriptology and Text Criticism, Oriental Institute, Baroda.
- 5.Pandurangi,K.T.Wealth of Sanskrit Manuscripts in India & Abroad,Bangalore.
- 6. Buhler G, Indian Paleography, Munshiram Manoharam lal, New Delhi.
- 7. शोधप्रविधि एवं पाण्डुलिपि विज्ञान,अभिराज राजेन्द्र मिश्र,अक्षयवट प्रकाशन,इलाहाबाद ।
- 8.पाण्डुलिपि विज्ञान,सत्येन्द्र,राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी,जयपुर ।
- 9.भारतीय पाण्डुलिपि विज्ञान,कुमुदिनी पाण्डेय,महावीर प्रेस,वाराणसी ।
- 10.भारतीय प्राचीन लिपिमाला,गौरीशङ्कर ओझा,मुन्शीराम मनोहरलाल,वाराणसी ।
- 11.भारतीय पुरालिपि विद्या,दिनेश चन्द्र सरकार,विद्यानिधि प्रकाशन दिल्ली ।
- 12.तत्वबोध(सम्पा.),दीप्ति त्रिपाठी, राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन, दिल्ली ।
- 13.विश्व के प्राचीन संस्कृत अभिलेख,लक्ष्मी विलास पार्थसारथी,वाणीविलास प्रकाशन,ऋषिकेश

FOR

Questions:
Comments:
Explanations:
Suggestions:

Contact:
Dr.Anil Pratap Giri
Associate Professor
Department of Sanskrit
MGCU-Bihar
Mob.7200526855
Email:anilpratapgiri@mgcub.ac.in

धन्यवादाः